

Владика Атанасије (Јевтић)
СВЕТИ САВА КАО ПРОСВЕТИТЕЉ

(Предавање одржано на Светосавској академији Богословског факултета 1977. године)

Свети Сава и Косовски Завет, СКЗ, Београд, 1992, стр. 20-36.

У историји Православне Цркве има више светитеља који су названи именом просветитеља. Такви су Свети Григорије - просветитељ Велике Јерменије; Света Нина - просветитељка Грузије; Свети Фрументије - просветитељ Абисиније; Света Браћа Кирило и Методије - просветитељи Словена. Међу ове светитеље долази и наш Свети Сава, с правом назван први српски Просветитељ и Учитељ. Тако су Светог Саву називали не само у Стихири свим српским светитељима, спеваној доста касније у Војводини, него, од самог почетка, и први његови песници и животописци Доментијан и Теодосије, и у Житијима и у његовој Служби. Особито пак у њему посвећеном тропару „Пути ваводештаго ва жизан”, који је спевао даровити Теодосије, где се Свети Сава назива просветитељем и учитељем, јер је дошавши просветио отаџбину своју и народ свој. Исто то каже се и у другом тропару Светога Саве „Православија наставниче”, где се Светитељ назива светилником и просветитељем зато што је људе своје просветио. Али, у ком је то смислу Свети Сава назван просветитељем, и каква је то просвећеност којом је он просветио и просвећивао свој народ?

У наша два последња века, негде од времена Доситејевог па до данас, Свети Сава је називан просветитељем у, чини се, другачијем смислу од оног који му придаје Теодосије у светитељском тропару, а и остали наши стари текстови. Наши су, наиме, људи од науке у последња два века упорно настојали на томе да објасне како је други смисао оног средњовековног назвања Светог Саве просветитељем - то је назвање „у религиозном смислу”, кажу они (па и недавно се то чуло у Српској академији наука) - од овог новијег, данашњег смисла „просвећености”, где је Свети Сава означен као просветитељ у смислу енглеско—француско-немачке просвећености. Овде је Свети Сава назван просветитељем и хуманистом у оном смислу који се код нас почео ширити од времена просветитељства Доситеја Обрадовића. Колико је пак ова просвећеност код нас и била и јесте двосмислена, довољно је да подсетимо на два потпуно супротна мишљења о Доситејевом просветитељству: на мишљење и оцену тог и таквог „просвјешченија”, с једне стране, владике и песника Његоша, и с друге стране, књижевног критичара и социјалисте Јована Скерлића. Није овде и сада време да говоримо о Доситеју, али су просвећеност и просветитељство тема нашег вечерашњег предавања. Хоћу само да кажем да је било, и још увек има, наших људи од науке који су, посредно или непосредно, Светог Саву као Просветитеља повезивали и упоређивали са просветитељем Доситејем Обрадовићем. Но да се вратимо мало издаље.

Просветитељство је, као што је познато, западноевропска појава из XVII и XVIII века, са коренима у дубљој историјској прошлости, не само у претходном XVI веку, него и раније, у ренесанси која му је претходила, а нама се чини и у периоду који је претходио ренесанси. У чему је била суштина те западне енглеско-француско-немачке просвећености? Просвећеност, *age de lumiere*, у којој су главну реч водили француски енциклопедисти, истакла је као прво - принцип научног критичког мишљења, које, уместо сваког ауторитета и традиције, успоставља владавину разума, владавину *raison ingenieuse*, како је говорио Волтер, то јест моћ људског природног рационалног генија, природног разума човековог, и још, уз то, просвећеност истиче и природну доброту човекову, људску природну моралност. Просветитељство се темељило на философији здравог разума, за коју је било главно: рационално-критичка јасноћа и оштрина, и емпиријска („чулна”) заснованост принципа,

тако да се све оно што се не може оправдати пред здравим разумом проглашавало за заблуду. Безрезервна вера у моћ и способност људског разума, поверење и горђење људским разумом, и отуда вера у неограничени развој људског прогреса. И с друге стране, вера у природну, натуралну доброту човека оваквога какав је, пре и мимо сваког вредновања, давала је просвећеност, упоредо са рационализмом, и природну заснованост етике, са придоданим моралним категоричким императивом. Управо је за просвећеност врло карактеристична ова повезаност рационализма и морализма, чак пијетизма. Јер, разум људски увек тражи извесне штаке морала, природни рационализам укључује и свој природни морализам.

Ова западна просвећеност, као што је познато, проширила се свуда по Европи, а код нас је донео Доситеј, кога су зато многи раније и касније хвалили као „народног просветитеља”, и можда има неке симболике у томе што је постао наш први „попечитељ просвјешченија”, министар просвете.

Европска просвећеност није неопходно била атеистична: она је и те како дозвољавала религију, само што је и та религија такође била углавном природна религија, заснована и оправдавана здравим људским разумом, природном „религиозношћу” и природним моралом. Истина, она се понекад граничила са обичним деизмом, натурализмом, а понекад се преливала и у атеизам.

Као што рекосмо, корени европске просвећености налазе се дубље у западној ренесанси од XIV до XVI века, а то је доба препорода западне мисли и речи у философији, књижевности и уметности, па и науци, препорода који је дошао као револт против схоластике и схоластичког теолошког и црквеног ауторитета, али револт који се свакако није исцрпљивао само у томе него је имао и свој занос и одушевљење, занос у првом реду за класичном антиком, за њеним људским хуманизмом, хеленистичким хуманизмом. Ренесанса је против схоластичке теолошке доминације римског папског католицизма, против схоластичког, рекли бисмо, теолошког тоталитаризма у философији и у свим другим областима, истакла човекову аутономију, против римског клерикализма истакла лаичку и моралну аутономију, одбацивање оног универзализма како га је наметала схоластика, и истакла је у први план идеју индивидуе и њену слободу, слободу и од самога морала како га је схоластика са истим универзализмом наметала. Рене-санса је била својеврсна побуна против сваког ограничења и аскетизма, у који је римско схола-стичко средњовековље спутавало и подређивало човека, па је ренесансни препород отварао човеку Запада „светлије и опипљивије” перспективе. Стварно, хуманистички оптимизам ренесансе дошао је као противност средњовековном схоластичко-црквеном и аскетско-мистичком песимизму, са његовим паклом и чистициштем, са гресима и индулгенцијама, и са читавим оним светом који је римско схоластичко средњовековље са собом доносило.

Али, овај револт ренесансе против схоластике, ова у приличној мери оправдана реакција на дотадашњу рђаву акцију, та револуција на дотадашњу еволуцију Западног римског хришћанства, није успела, (бар по нашем мишљењу, а чини се да оно у том погледу није усамљено), да се ослободи оних истих основа и предиспозиција на којима је и схоластика развијала и развила своју акцију, своју активност и развој с претензијама на универзалност. И у ренесанси је, наиме, остала на снази она иста скривена вера у натуралну „светлост и моћ” људског разума, поверење у врховну арбитражу човековог спекулативног ума и људског природног морала. Била је то својеврсна опседнутост „природним”, натуралним.

Да подсетимо само на схоластичко (римокатоличко) учење о природи човека, која је и после човековог пада остала у ствари неповређена, изгубила је само онај изузетни „надприродни дар” Божји који је у почетку добила - и отуда је онда могуће за таквог човека и природно познање Бога и могућ је и природно спасавајући морал. У основи схоластике лежи тежња за

успостављањем сигурног ауторитета људског ума, зато су касније и ренесанса и после ње просвећеност могле да остану и стварно су остале на истој тој рационалистичкој основи. Схоластика је тражила да докаже, да образложи разумом, и тиме „рационалише”, последњу реалност, која је за њу била Бог, до кога се опет, према схоластичарима, може достићи „природним” путем, путем аналогија. Путем оног Аристотеловог принципа који гласи: истина је у ствари „адекватација ума и ствари” која се познаје (*Adaequatio rei et intellectus*). Тако, Бог Томе Аквинског се „доказује”, он се познаје и може се познати категоријама људског ума, категоријама Аристотелове философије, коју је Аквинат зато толико и примењивао у својој теологији. („Он је дисао Аристотелом” - говорили су за њега Византинци). На тај начин се Бог може посматрати и „изучавати” као предмет људског познања, може постати објект човековог интелектуалног „поседовања”, као нека „истина” адекватна категоријама људског мишљења. Уместо да Бог бива и свагда остаје живи извор свецелог човековог личног, егзистенцијалног, подвижничког причешћа, свебићног и свеживотног патриципирања и заједничарења у слободном подвигу богочовечанске вере, љубави и живота, како нам то говоре Апостоли и Свети Оци, Бог код Томе Аквинског, и код схоластике, постаје предмет „објективног” знања, Његова божанска суштина се може сазнати, видети, поседовати (и у самој вечности, по Аквинату и схоластици, светитељи ће гледати божанску суштину), може се, дакле, логички „дефинисати” и логички „доказати” и доказивати. Другим речима, знање о Богу се може наметнути неодољивошћу ауторитета људског разума и његове логике, принудношћу доказа и доказивости. Ако сада пређемо у ренесансу и у просвећеност, видећемо да се ова природна основа не мења, него остаје углавном иста. За ренесансну мисао, и поготову после ње за про-свећеност, последња реалност неће више бити иста она која је и за схоластику, она је овде друк-чија, али остаје карактеристично да се и овде та последња реалност познаје, доказује и дефинише „објективношћу” људског разумског истраживања, стицањем објективног знања кроз силогистичко закључивање, кроз свецело поверење у разум и његово здраво функционисање. „Веровати у снагу разума и духа”, „веровати пре свега науци и себи самима”, како је то Хегел говорио.

Могло би се још доста рећи о западној схоластици и о условљености и ренесансе и просвећености њоме, али да видимо шта се у то време (од IX до XIV века) збивало на Истоку, то јест управо у оно време када је живео и делао Свети Сава. Одмах и слободно можемо рећи да је и православни Исток имао своју „схоластику”, а и своју ренесансу и своју просвећеност. И Исток је знао за богословске школе и школско („схоластикон”) образовање. Карактеристично је, на пример, да се чувени синајски подвижник из VII века, Свети Јован Лествичник, звао „Схоластик” и да се један од цариградских патријараха звао такође „Схоластик”. Период великог патријарха Фотија познат је као период хуманизма и просвећености у Византији. Доба управо Светога Саве и затим период Палеолога у Византији и Немањића у Србији познати су као доба православног препорода, о чему изгледа понајвише данас говоре иконолози и историчари уметности, али и теолози исихазма.

Ако је, дакле, и Исток имао своју „схоластику” и просвећеност и ренесансу, о чему се ту онда ради? Зашто је Свети Сава управо изабрао и определио се за ту источну, византијску, православну просвећеност? Зашто он није просветитељ западног типа?

Свети Сава је отишао из Србије у Свету Гору. Тамо се научио свему ономе што је касније пројавио, тамо је постао оно што је постао. Света Гора је управо учинила Светога Саву да буде прави и истински просветитељ. А познато је да је баш Света Гора, и то не само у XIV веку, у време исихастичких спорова, него и далеко пре тога, од самог њеног почетка када почиње бити духовни и просветни центар Православља, тј. управо негде од IX и X века када започиње схоластика на Западу, Света је Гора била главни носилац источноправославног исихазма и супротстављања западном менталитету, западној схоластици и њеној просвећености. Света Гора је имала своје дубоке корене и почетке на Синају, у Јерусалиму, у

Цариграду, у источној теологији и духовности, и она је достојно продужила и продужавала вековну православну традицију светоотачког опита и богословско-духовног искуства и просвећености. И ето ту, на тим изворима просвећености, научио се и напојио се Свети Сава, и постао Светитељ и Просветитељ.

За православну, ову и овакву, светитељску просвећеност знање само по себи још ништа не значи. Предност увек има познање Истине. „Познајте Истину, и Истина ће вас ослободити” (Јован 8, 32). Али познање истине не као „објекта” сазнања, нити као „адекватације разума и ствари”, него истине као аутентичности бића и живота, као пуноће човекове егзистенције. Истина овде није само гносеолошка норма и логичка категорија, нити само морална норма, етички захтев, категорички императив, него је истина пуноћа живота нашег у Богу и са Богом, вечним, живим и истинитим Богом. Истина као плод живе заједнице човека са Духом Светим, и отуда - плод просвећености Духом Светим. „Јер нико не може доћи до познања Истине без просветљења (= просвећености) Духом Светим” (Св. Кирило Александријски). Веома је карактеристична разлика у схватању и доживљавању улоге и места Духа Светога у Цркви, богословљу, духовном животу и просвећивању, просвећености између Истока и Запада, тако да теолошко-догматска борба о Духу Светом између православног Источног и Западног хришћанства није нимало случајна ни безначајна. За Православно хришћанство, које није пре свега нека „религија знања”, ни „религија морала”, нити уопште „религија”, незамислива је просвећеност без Духа Светог Божјег. Православна „схоластика”, по којој су названи поједини византијски теолози, активно је употребљавала људски ум и његове способности, али, по речима једнога од таквих православних „схоластичара” - Светог Максима Исповедника, једног од врхунских православних богослова, све људско знање и све људске способности, на челу са умном способношћу, само онда функционишу природно, нормално и здраво када су испуњене Духом Светим, животворним и просвећујућим Духом Божјим који не уништава, не укида, нити умањује природне способности ума људског, него их, напротив, рехабилитује и оздрављује, препорађа и испуњује, даје им њихову богодану аутентичност и пуноћу.

Познато је да на Западу постоји, још од времена Августиновог, схватање о сукобу између природе човекове и благодати Божје. На том питању се појавио познати сукоб пелагијанства и августинизма, који на Западу ни до данас није превазиђен. Исток, међутим, за ту проблематику није знао, не зато што је био неосетљив, него зато што је у источном доживљају и схватању односа људске природе и свих њених способности, па дакле и ума, са Божјом благодаћу друкчије то доживљавано и схватано него на Западу. Источно православно искуство хришћанске вере и живота схвата и доживљава човека увек у његовој слободној и у љубави заједници са Богом Живим и Истинитим. Не само Бог, у свом тоталитету или „тоталитаризму”, у односу према човеку, и не само човек, у својој аутономији према Богу, него истовремено и заједно и Бог и човек - у несливеном јединству, али и нераздељивој заједници у Богочовеку Хри-сту. Богочовечанска симбиоза и богочовечански синергизам, богочовечански заједнички живот у слободи и љубави, то јест богочовечанска перихореза живота и свега што тај живот носи и садржи у себи - ето, то је православно доживљај и схватање односа природе човекове и благодати Божје. И само у контексту овог и оваквог односа могу бити схваћене и православна „схоластика” и православна просвећеност. Њене су димензије отуда друкчије него оне западне, такође и њен садржај, тако да идентичност израза не значи да се ту ради и о истом појму. У новије време и други научници, и то са чисто световних полазишта, дакле и представници небогословских наука, долазе до закључка да су схоластика и просвећеност у Византији нешто друго него што та имена значе, или су значила, на Западу. Иначе, не бисмо могли никако објаснити сукоб између схоластике византијске и западне, сукоб који је почео још пре Светог Саве, а поготову у његово време и после њега. Исто то треба рећи и за хуманизам Византије и хуманизам Запада, такође и за ренесансу,

препород у Византији и на Западу, а и за просвећеност тако исто. Али, та питања изискују више простора и више времена.

Да је Свети Сава знао за ову другу просвећеност, друкчију него што је она западна, о томе имамо много доказа и у његовим делима и у Житијима која су написали његови ученици. Пошто су нам време и простор овде ограничени, задржаћемо се само на једном изузетном тексту, до сада, чини се, непримећеном. Ради се о тексту који је Доментијан записао приликом, или поводом, друге посете Светога Саве Светој земљи. Када је на свом другом поклоничком путовању Свети Сава дошао у Јерусалим, описује нам Доментијан, и када је том приликом посетио Сионску Цркву, „Мајку свих Цркава”, дочекао га је и поздравио Јерусалимски патријарх Атанасије. Из других докумената овај нам је свети патријарх познат као Атанасије II (патријарховао од 1224. до 1236. године). Био је пореклом „негде са Запада” (тј. западно од Јерусалима, највероватније из Грчке) и, како се каже у истом документу, претходно је прошао монашки пут очишћења себе и просвећења себе, и затим постао патријарх Сионске мајке свих Цркава, па је на крају мученички пострадао од Арапа муслимана, 1236. године. Негде на две године пре своје мученичке смрти, дочекујући нашег Светог Саву у својој Јерусалимској цркви, он га је, описује нам Савин сапутник и пратилац Доментијан, дочекао и поздравио речима васкрсног тропара, песме коју је певао Св. Јован Дамаскин. (Тропар је шестога гласа, и можда га је патријарх цитирао зато што је те недеље био владајући шести глас.) „Гробу отворсту, аду плачущусја, Марија вопијаше ко скрившимсја Апостолом: Изифите делатељи винограда Христова, проповедајте реч Васкрсења, да сви то чују и слушају, сав Сабор...” Затим је свети патријарх Атанасије II пренео ове речи из тропара на Светога Саву и потпуно их применио на њега. Цитирам: „И ово су, браћо, други Апостоли које је до сада Господ скривао; и ово су истински делатељи винограда Христова, самим Господом изведени на жетву своју. Истинити Бог је од почетка Ноју и Авраму и потомцима њиховим, и Јову (праведном), јавно, а не преко писама говорио, него им је Сам собом говорио. Јер је нашао ум њихов чист. То је било у Старом Завету, али и у нашем Новом Завету исто је тако. Јер ни светим Апостолима, нашим учитељима, не даде Бог нешто написано, него им уместо писма даде благодат Духа Светога, рекавши им: Он ће вас (тј. Дух Свети) научити свему, и увести вас у сваку истину, и просветити вас”... (Уп. Јован 14, 26; 16, 13).

Ове многозначајне речи, које Доментијан ставља у уста светог патријарха Јерусалимског Атанасија II - а и не мора бити да их је Доментијан њему приписао; сасвим је могуће да их је стварно изговорио патријарх Атанасије - јесу познате речи Светог Јована Златоуста, из његовог тумачења Јеванђеља Матејевог (уводна беседа), и оне су крајње карактеристичне за православно схватање просвећености и просветитељства. Са смелошћу светитеља и оца цркве, Свети Златоуст овде тврди да је и само Свето Писмо - чак и Свето Писмо! - дато људима по божанском снисхођењу. У почетку је, вели Светитељ, било боље када је Бог директно говорио људима кроз Духа Свога и саопштавао им Себе и истину о Себи Духом Светим, а наравно самим тим и истину о свету и о човеку. Тако је Бог „без Писма” говорио Ноју, Авраму, Мојсију и особито после Христа, у Новом Завету, светим Апостолима. Требало је, у ствари, вели Златоусти Просветитељ, да човек и нема потребе „за Писмима”, него је било довољно да пружа чисто срце и биће своје да би у њему и на њему благодат Духа исписивала истину. Али због опадања квалитета нашег људског живота, дато нам је Свето Писмо да се онда њиме приближавамо Богу и упознајемо Га. Међутим, и после овога, критеријум истине опет није само Свето Писмо (опет један типично „западни” проблем у који се Запад заиста и заплео), него је критеријум истине и Светога Писма живо општење са Богом, свецелосна заједница и богоопштење човека са Светим Духом Божјим. Оним Божанским Духом који је у почетку саздао човека, створио га и украсио га љубављу, слободом и умном способношћу са назначењем да човек буде сасуд благодати Божје, да човек постане оно што је Бог по садржају и животу, по пуноћи божанског живота и богочовечанске аутентичности бића и живљења. А

не да Бог постане „принцип сазнања”, „објект” човековог познавања, поседовања, овладавања. Позната је опитна истина да свако људско знање има ту тенденцију, тенденцију „поседовања”, владања и господарења објектом свога познања, тенденцију тоталитаризма. Зато се људи и хватају, попут средњовековне схоластике и ренесансе и новије просвећености, за знање и науку да би сазнавши нешто поседовали га. И веома је карактеристично, у нашим последњим вековима, управо ово стремљење за сазнањем као поседовањем и владањем. Технократска цивилизација нашег доба управо је плод и резултат тога, али тиме она очигледно не испуњује и не задовољује, нити ће задовољити, људско биће. Јер људском бићу ипак није крајњи циљ и назначење: „поседовање природе” и „овладавање природом”, него Бог, тачније речено Богочовек, као пуноћа и аутентичност нашег бића и живота, као потврда и прослављење наше истинске људскости, наше истинске хуманости, нашег теохуманизма, како би рекао о. Јустин Поповић.

Патријарх јерусалимски Атанасије прозreo је у Светом Сави ову и овакву просвећеност и видео у њему апостола и просветитеља Христовог. Била је то у њему просвећеност не само наукама људским, и не чак само Светим Писмом, поготово не само „светлошћу природног здравог разума” Волтеровог или Доситејевог, него пре свега и изнад свега нетварном божанском благодатном светлошћу Духа Светога који у богооткривеној вери и богоданим благодатним тајнама и подвизима просвећује и освећује човека у истинитој Цркви Христовој. Овој се просвећености Свети Сава научио и њу је стекао од Духа Утешитеља, кроз личне подвиге свецелог телесног, умног и духовног делања, кроз подвижничко и свеумно уживљење у читаву традицију православну какву је Света Гора оваплоћавала у себи, речју, кроз живо и животвореће Јеванђеље. Зато се у његовом тропару и каже за њега: „Био си учитељ пута који води у живот, јер када си дошао ти си Духом Божјим просветио твоју отаџбину, и препородио си чеда твоја Духом Светим, и као младице маслинове насадио си их у духовни врт”, у онај врт божански, богочовечански, у коме у средини расте Дрво Живота, а свете и просветљене људске личности плодови су на том Дрвету Живота (еп. Николај охридски и жички).

То је, ето, и такво је просветитељство Светога Саве. Ово просветитељство није искључиво, оно не искључује ни људски разум, ни људско знање, ни људску хуманост, ни људски морал, али се оно никако не своди на све то, било појединачно или скупа узето, нити то узима као последњи критеријум свега. Јер, по Јеванђељу Христа Богочовека, по целокупном православном живом предању, Бог није створио човека зато да њега или нешто природно његово затим искључи и потисне, да га умањи и ограничи, да порекне човекову слободу и аутентичност коју је сам као Творац дао, него напротив - да човека као боголико биће афирми-ше, потврди и прослави у свој његовој богочовечанској пуноћи. Управо су се зато највећи бого-слови православног Истока борили кроз векове за неповређену аутентичност и пуноћу људскога у Божанскоме, човечанскога у Богочовечанскоме. Карактеристичан пример тога је Св. Максим Исповедник, кога смо већ спомињали, светитељ који се највише борио за истинску пуноћу и аутентичност људске, праве и пуне човечанске природе у Христу. Православна Црква је одбацивала и одбацује све крајности, сва јеретичка извитоперења истине, која су умањивала човека да би тиме истакла Бога или су било како супротстављала Бога и човека. Једина истинска мера и мерило за целокупно Православље, па према томе и за православну просвећеност, била је овде и јесте она јединствена мера и мерило свега: Исус Христос, Бог и Човек - Богочовек. Халкидонско исповедање пуне божанске и пуне човечанске природе у Христу, пуног и аутентичног Богочовештва Христовог, било је и остаје садржај и програм православне просвећености, и у томе је последња тајна просветитељства Светога Саве. То је оно што је он дао своме народу и нама његовим следбеницима. О томе нам, између осталог, сведочи и његова „програмска” жичка Беседа о правој вери, сачувана нам код Доментијана, али то је тема за себе.

Не би, дакле, требало да ово заборавимо, и да се поводимо за једностраним „просветитељством” које није просветитељство Светога Саве. Поготову што, све што је једнострано, ако и садржи у себи истине, погрешно је управо зато што губи и тиме квари општу и свецелосну, католичанску (саборну) визију целине, пуноће и аутентичности, а то и јесте у ствари православност истине, права слава Истине. Просветитељство Светога Саве и није ништа друго него правилност и православност Јеванђеља Христовог, доживљеног у животу и искуству, у православним Светитељима као најаутентичнијим људским личностима и најаутентичнијим носиоцима и ширитељима истинског и истински хуманог просветитељства.